

**ПРОВЕДЕННЯ РОЗВІДУВАЛЬНИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ТА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ:
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ**

**CONDUCTING OPERATIONAL INVESTIGATION AND COUNTERINTELLIGENCE
MEASURES BY UKRAINIAN INTELLIGENCE BODIES:
LEGAL REGULATION AND GUARANTEES RESPECT FOR HUMAN RIGHTS**

Луценко Я.Л., аспірантка відділу аспірантури і докторантури
Національна академія Служби безпеки України

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану правового регулювання проведення розвідувальними органами України оперативно-розшукових і контррозвідувальних заходів та дотриманню прав людини при їх здійсненні. Зокрема з'ясовано, що завдяки проведенню таких заходів розвідувальними органами України забезпечується максимальна ефективність виявлення і розкриття кримінальних правопорушень та терористичних посягань ще на етапах їх підготовки чи вчинення, а також вирішується низка інших важливих завдань у сфері оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності. Проте, проведення таких заходів, зазвичай, пов'язано із тимчасовим обмеженням прав людини, що гарантовані Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами. Зважаючи на це, питання щодо підстав і порядку втручання державних органів, уповноважених проводити згадані заходи, в особисте життя особи та визначення меж допустимості тимчасового обмеження прав людини є предметом бурхливих дискусій в суспільстві.

У законодавстві України унормовано вичерпний перелік таких заходів, суб'єктів здійснення, підстави, порядок та інші питання їх організації і проведення. Проте, правове регулювання їх здійснення розвідувальними органами України має певні відмінності, що зумовлено необхідністю дотримання при негласному, конспіративному їх проведенні загальноновизначених, гарантованих вітчизняним законодавством і нормами міжнародного права прав людини, що й зумовило вибір напрямку даного дослідження.

Завдяки його проведенню окреслена система гарантій дотримання прав людини при проведенні таких заходів розвідувальними органами України, виокремлено окремі недоліки у цій сфері та сформульовано теоретичні пропозиції щодо можливих шляхів їх усунення. Зокрема, пропонується удосконалити окремі положення профільних законів, якими унормовано питання проведення оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності, щодо порядку засекречування і розсекречування матеріальних носіїв інформації, обсягу прав людини, які можуть бути тимчасово обмежені при проведенні оперативно-розшукових і контррозвідувальних заходів, порядку їх захисту та можливості оскарження дій уповноважених суб'єктів, які обмежують такі права. У контексті викладеного акцентована увага на необхідності дотримання під час проведення розвідувальними органами України таких заходів, що тимчасово обмежують права людини, оптимального балансу, співвідношення між інтересами окремих осіб, суспільства і держави.

Ключові слова: розвідувальні органи України, правове регулювання, оперативно-розшукові заходи, контррозвідувальні заходи, тимчасове обмеження прав людини, гарантії дотримання прав людини.

The article is devoted to the research of the current state of legal regulation of operation and investigative and counterintelligence measures carried out by the intelligence bodies of Ukraine and the observance of human rights in their implementation. In particular, it was clarified that such measures ensure the maximum efficiency of detection and detection of criminal offenses and terrorist attacks at the stages of their preparation or commission, as well as solve a number of other important tasks in the field of operational and counterintelligence. However, such measures are usually associated with temporary restriction on human rights guaranteed by the Constitution, other laws of Ukraine and international law. In view of this, the question of the grounds and procedure for interference of state bodies authorized to carry out these measures in a person's private life and determining the limits of admissibility of temporary restrictions on human rights is the subject of heated debates in society.

The legislation of Ukraine regulates an exhaustive list of such measures, subject of implementation, grounds, procedure and other issues of other organization and conduct. However, the legal regulation of their implementation by the intelligence agencies of Ukraine has certain differences, due to the need to comply with secret, secret conduct of their universally recognized, guaranteed by domestic law and international human rights law, which led to the choice of this research.

Due to its implementation, the system of guarantees of human rights in such activities by the intelligence agencies of Ukraine is outlined, some shortcomings in this areas are highlighted and theoretical proposals on possible ways to eliminated them are formulated. In particular, it is proposed to improve certain provisions of the relevant laws, which regulate the conduct of operational and investigative and counterintelligence activities, the procedure for classification and declassification of material media, the scope of human rights that may be temporary restricted during operational and investigative and counterintelligence activities, and the possibility of appealing against the action of authorized entities that restrict such rights. In the context of the above, attention is focused on the need to comply with the measures taken by the intelligence services of Ukraine that temporarily restrict human rights, the optimal balance, the relationship between the interests of individuals, society and the state.

Key words: intelligence agencies of Ukraine, legal regulation, operational and investigative measures, counterintelligence measures, temporary restriction of human rights, guarantees of human rights.

Постановка проблеми. Захищаючи права людини та інтереси суспільства й держави уповноважені підрозділи спеціальних служб, правоохоронних і розвідувальних органів України мають право здійснювати у визначених законом випадках і порядку гласні й негласні оперативно-розшукові та контррозвідувальні заходи (далі – ОРЗ і КРЗ) з метою протидії злочинності, проявам тероризму та іншим посяганням на національну і державну безпеку України. Завдяки проведенню таких ОРЗ і КРЗ забезпечується максимальна ефективність виявлення та розкриття кримінальних правопорушень й терористичних посягань ще етапах їх підготовки чи вчинення, а також вирішується низка інших важливих завдань у сфері оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності (далі – ОРД і КРД).

Проте, проведення низки ОРЗ і КРЗ пов'язано із тимчасовим обмеженням прав людини, що гарантовані Конституцією України та міжнародними правовими актами. Це питання є предметом гострих дискусій в суспільстві, особливо щодо підстав і порядку втручання державних органів, уповноважених проводити згадані заходи, в особисте життя особи та визначення меж допустимості тимчасового обмеження прав людини.

На сьогодні в законодавстві України унормовано вичерпний перелік таких заходів, підстави, порядок та інші питання їх організації і проведення. Проте, залежно від суб'єкта проведення ОРЗ і КРЗ правове регулювання їх здійснення має певні відмінності. Особливо це стосується правової регламентації проведення ОРЗ

і КРЗ розвідувальними органами України та необхідності дотримання при негласному, конспіративному їх здійсненні загальноновизначених, гарантованих вітчизняним законодавством і нормами міжнародного права прав людини, що й актуалізувало потребу в дослідженні цього питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених питань у межах загальної проблеми. Широкий спектр питань щодо організації, проведення і використання результатів, здобутих під час здійснення ОРЗ і КРЗ, а також дотримання при цьому прав людини, досліджували такі вітчизняні вчені, як О.А. Білічак, В.О. Глушков, М.К. Гнетнев, О.С. Гриненко, В.А. Колесник, О.М. Махлай, Ю.О. Найдьон, В.А. Омельчук, М.А. Погорецький, Р.В. Писарчук, Д.Б. Сергєєва, В.О. Смірнова, Д.В. Талалай, А.М. Черняк, М.М. Чеховська, В.О. Шмоткін, Л.І. Щербина й інші, наукові здобутки яких позитивно сприйняті науковою спільнотою і правозастосовною практикою. Проте, низка питань щодо правового регулювання проведення ОРЗ і КРЗ розвідувальними органами України на сьогодні залишається недостатньо дослідженою, особливо в частині гарантій дотримання прав людини під час їх здійснення.

Метою статті є з'ясування сучасного стану правового регулювання проведення розвідувальними органами України ОРЗ і КРЗ та гарантій дотримання під час здійснення цих заходів прав людини.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 1, ст. 2 та ст. 5 Закону України «Про розвідку» розвідувальними органами, уповноваженими здійснювати розвідувальну діяльність з метою захисту національних інтересів України від зовнішніх загроз, є Служба зовнішньої розвідки України, розвідувальний орган Міністерства оборони України та розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону. Основними завданнями розвідки є своєчасне забезпечення споживачів розвідувальною інформацією, сприяння реалізації національних інтересів та протидія зовнішнім загрозам національній безпеці України у визначених законом сферах. Здійснення розвідувальної діяльності іншими органами та особами заборонено. В окремих, передбачених цим Законом випадках, суб'єкти розвідувального співтовариства – координаційний орган з питань розвідки, Служба безпеки України та визначені Радою національної безпеки і оборони України інші складові сектору безпеки і оборони, що залучаються розвідувальними органами до виконання розвідувальних завдань та посилення розвідувальних спроможностей держави, можуть проводити розвідувальні заходи та здійснювати спеціальну розвідку [1].

У ст. 17 Закону України «Про розвідку» визначено, що уповноважені підрозділи розвідувальних органів, крім розвідувальної діяльності, під якою розуміється система розвідувальних заходів (далі – РЗ), що проводяться розвідувальними органами для виконання покладених на них завдань та здійснення визначених законом функцій, можуть проводити ОРЗ та КРЗ. Зокрема, ОРЗ проводяться у випадку участі розвідувальних органів в боротьбі з тероризмом, протидії розвідувально-підривній діяльності проти України, транснаціональній організованій злочинності та іншій злочинній діяльності, що становлять зовнішню загрозу національній безпеці України, а також при забезпеченні власної безпеки (п.п. 6, 8 ч. 1 ст. 6 Закону). КРЗ проводяться з метою сприяння спеціально уповноваженому органу державної влади у сфері КРД в здійсненні контррозвідувального забезпечення закордонних дипломатичних установ України, безпеки співробітників цих установ та членів їх сімей у державі перебування, відряджених за кордон громадян України, які обізнані у відомостях, що становлять державну таємницю, охороні державної таємниці в цих установах, а також при забезпеченні власної безпеки (п.п. 5, 8 ч. 1 ст. 6 Закону).

Варто звернути увагу, що в згаданих положеннях Закону України «Про розвідку» йдеться не про ОРД і КРД, а про саме про ОРЗ і КРЗ. В законах України «Про оперативно-розшукову діяльність» та «Про контррозвідувальну діяльність» визначаються поняття, відповідно, ОРД і КРД та їх завдання, проте відсутнє визначення ОРЗ і КРЗ.

Завданням ОРД є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав і організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави, а вичерпний перелік підстав для проведення цієї діяльності наведено у ч. 1 ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [2]. Завданням КРД є добування, аналітична обробка та використання інформації, що містить ознаки або факти розвідувальної, терористичної й іншої протиправної діяльності, протидія переліченим видам діяльності спеціальних служб іноземних держав, організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України, розроблення і реалізація заходів щодо запобігання, усунення і нейтралізації загроз інтересам держави, суспільства і правам громадян, а вичерпний перелік підстав щодо проведення цієї діяльності визначений у ч.ч. 1, 2 ст. 6 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» [3].

Відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» суб'єктами здійснення ОРД, серед інших державних органів, визначено уповноважені оперативні підрозділи Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України та розвідувального органу Міністерства оборони України. Спеціально уповноваженим суб'єктом у сфері КРД є Служба безпеки України, а розвідувальні органи України мають право проводити окремі КРЗ в інтересах забезпечення охорони державного кордону України, посадових осіб, стосовно яких здійснюється державна охорона, а також забезпечення безпеки своїх сил, засобів, інформаційних систем та оперативних обліків, про що зазначено в ч.ч. 1, 2 ст. 5 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність».

До ОРЗ і КРЗ, під час проведення яких тимчасово обмежуються права людини, згідно положень ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та ст. 7 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність», відносяться: аудіо-, відеоконтроль особи; арешт, огляд і виїмка кореспонденції; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; спостереження за особою, річчю або місцем; аудіо-, відеоконтроль місця; виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації та негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження.

Відповідно до ч. 7 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» розвідувальним органам України надаються права, передбачені ч. 1 цієї статті, крім п.п. 2, 3, 5, 6, а також п. 7 у частині негласного виявлення та фіксування слідів тяжкого або особливо тяжкого злочину, документів та інших предметів, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину. Про надання розвідувальним органам України права проводити КРЗ у визначених законом випадках зазначається в ч.ч. 2, 3 ст. 5 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність».

Оснвою діяльності розвідувальних органів України становить проведення РЗ, що визначаються як комплекс дій та рішень розвідувального органу та/або у випадках, визначених Законом України «Про розвідку», іншого суб'єкта розвідувального співтовариства, із застосуван-

ням методів, сил і засобів розвідки. У ст. 14 згаданого Закону визначено, що розвідувальні органи для виконання законодавчо визначених завдань і функцій проводять РЗ за межами України та мають право проводити такі заходи з території України, якщо вони безпосередньо пов'язані із здійсненням розвідувальної діяльності за межами України або спрямовані на здобування розвідувальної інформації, що має там джерело походження. Порядок організації і проведення РЗ визначається законом, проте такі заходи не можуть здійснюватися для вирішення завдань кримінального провадження.

Зважаючи на зазначене вище законодавче застереження однією із важливих відмінних ознак ОРЗ і КРЗ від РЗ є те, що їх результати можуть використовуватися для вирішення завдань кримінального провадження. Тобто, отримана в результаті проведення ОРЗ і КРЗ інформація та матеріали, за певних умов, може стати предметом дослідження (ознайомлення) надзвичайно широкого кола осіб – учасників кримінального провадження (судді, прокурори, слідчі, захисники, обвинувачені, потерпілі тощо). Якщо під час проведення таких заходів тимчасово обмежуються окремі права людини, то надзвичайно важливо, щоб таке обмеження мало винятковий, тимчасовий характер, здійснювалося відповідно до передбачених у законі підстав уповноваженими оперативними підрозділами та згідно з ухвалою слідчого судді, постановленою за клопотанням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника, погодженим прокурором. Проводяться такі заходи в межах оперативно-розшукової або контррозвідувальної справи з дотриманням усіх належних правових процедур та мети, визначеної у галузевих (функціональних) законах.

Можливість тимчасового обмеження прав людини під час проведення розвідувальними органами України ОРЗ і КРЗ спрямована на досягнення розумного балансу між інтересами окремих осіб, суспільства і держави та передбачена у положеннях міжнародних правових актів, Конституції та інших законів України, зокрема, ст. 29 Загальної декларації прав людини [4], ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5] та ст.ст. 30, 31, 32 Конституції України [6]. Тобто, права людини не є абсолютними, частина з них – право на недоторканність житла, невтручання в особисте і сімейне життя, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції тощо, можуть бути тимчасово обмежені за наявності вагомих підстав і з дотриманням належної правової процедури, передбачених у законі.

Важливим для справи захисту прав людини від їх можливого свавільного обмеження з боку державних органів є рішення Конституційного Суду України від 08.04.2015 р. № 3-рп/2015, в пп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини якого зазначається, що тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини обов'язково має: 1) переслідувати легітимну мету; 2) бути зумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим; 3) у разі обмеження прав людини законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дозволить досягти легітимну мету з мінімальним втручанням у реалізацію такого права, не порушуючи його сутнісний зміст [7]. Дотримання сукупності перелічених вимог є важливою умовою визнання тимчасового обмеження прав людини правомірним.

Систему гарантій дотримання прав людини під час проведення розвідувальними органами України відповідних ОРЗ і КРЗ становить низка законодавчих положень, якими унормовано що:

1) проведення заходів, які пов'язані з тимчасовим обмеженням прав людини, здійснюється за наявності під-

став, передбачених законодавством України, відповідно до наданого слідчим суддею дозволу (ухвали), лише уповноваженими суб'єктами з дотримання належної правової процедури, визначеної законом;

2) під час здійснення таких заходів забороняється застосовувати для одержання інформації технічні засоби, психотропні, хімічні та інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей і навколишньому середовищу;

3) громадяни України та інші особи мають право одержати від органів, які здійснюють відповідні ОРЗ і КРЗ, письмові пояснення з приводу обмеження їх прав та оскаржити ці дії;

4) у випадках порушення під час проведення ОРЗ і КРЗ прав людини уповноважені на то суб'єкти, визначені в законі, зобов'язані невідкладно поновити порушені права та відшкодувати заподіяну матеріальну й моральну шкоду в повному обсязі. Завдана шкода відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках і в порядку, передбачених законом.

Серед недоліків гарантування прав людини при проведенні ОРЗ і КРЗ уповноваженими підрозділами як розвідувальних органів України, так й інших суб'єктів ОРД і КРД, варто виокремити складність реалізації, у практичній площині, передбаченого законодавством права особи на отримання відповідних пояснень з приводу тимчасового обмеження її прав, поновлення порушених прав та відшкодування заподіяної матеріальної і моральної шкоди, оскільки відомості про факт, форми, методи і результати таких заходів віднесені до державної таємниці. Вирішення цього питання лежить у площині удосконалення порядку розсекречування цих відомостей для досягнення розумного балансу між інтересами окремих осіб, суспільства і держави. Недостатньо унормованим є і чинний порядок відшкодування шкоди, завданої особі в результаті проведення ОРЗ і КРЗ, а також поновлення порушених прав, що, в окремих випадках, обтяжує на практиці можливість своєчасного отримання такого відшкодування і поновлення прав.

Висновки та перспективи подальших розвідок за напрямом дослідження. У результаті дослідження з'ясовано, що сучасний стан правового регулювання проведення розвідувальними органами України ОРЗ і КРЗ та гарантування дотримання при їх здійсненні прав людини, загалом, відповідає міжнародним стандартам, вимогам Конституції та інших галузевих законів України.

Для усунення окремих недоліків у цій сфері необхідно удосконалити окремі положення профільних законів, зокрема, щодо порядку засекречування і розсекречування матеріальних носіїв інформації, обсягу прав людини, які можуть бути тимчасово обмежені при проведенні ОРЗ і КРЗ, механізму їх захисту, у тому числі прав й інтересів окремих категорій осіб, діяльність яких пов'язана із обов'язком дотримання професійної таємниці (священнослужителі, адвокати, медики тощо), та можливості оскарження дій уповноважених суб'єктів, які обмежують такі права.

Сформульовані висновки та висловлені пропозиції щодо проблемних питань дотримання прав людини при здійсненні розвідувальними органами України ОРЗ і КРЗ та можливі шляхи їх вирішення носять, переважно, теоретичний характер. Подальші наукові дослідження у цьому напрямі мають спрямовуватися на пошук оптимального співвідношення між інтересами окремих осіб, суспільства і держави під час проведення розвідувальними органами України ОРЗ і КРЗ, які тимчасово обмежують права людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про розвідку». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text> (дата звернення – 03.03.2022).
2. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність». *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення – 03.03.2022).
3. Закон України «Про контррозвідальну діяльність». *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 12. Ст. 89. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text> (дата звернення – 04.03.2022).
4. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення – 03.03.2022).
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Схвалена Урядами держав – членів Ради Європи 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення – 03.03.2022).
6. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення – 03.03.2022).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 1712 Кодексу адміністративного судочинства України від 8 квітня 2015 р. № 3-рп/2015 URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15> (дата звернення – 03.03.2022).